

UDK: 330 (497.5 Belje) »1918/1941«
908.497.5 Belje »1918/1941«
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 5. 6. 1998.

Belje između dva svjetska rata: uloga politike u organizaciji beljskog gospodarstva od 1918. do 1941. godine

MIRA KOLAR DIMITRIJEVIĆ
Filozofski fakultet, Odsjek za povijest, Zagreb, R. Hrvatska

Belje je najveći veleposjed u srednjem Podunavlju. Nastao je 1698. i nakon četvrt tisućljeća pod okriljem carske kuće Habsburg došao je većim dijelom pod novu jugoslavensku državu. Belje ustvari postaje u toj državi dvorski posjed, iako se to nastoji prikriti njegovom pripadnošću pod razna ministarstva i generalnu direkciju u Beogradu. Njegove bilance su uvijek nejasne i netočne, a njegovi ravnatelji ljudi bliski dvoru. Ovaj rad pokušava pokazati koliki je politika imala značaj na upravljanje tim dobrom i kako se u službi politike sve na dobru mijenja. Tek nakon smrti kralja Aleksandra uprava Belja dobiva nešto više samostalnosti, ali u odnosu na radnu snagu i izolaciju od Osijeka nema promjene.

1.

Kraj 1918. i početak 1919. godine. Na području Baranje nisu vođene ratne operacije tijekom Prvog svjetskog rata, ali je borba za to područje, osobito kada je izjavom Narodnog vijeća sredinom studenog 1918., a onda i proklamacijom regenta Aleksandra od 6. siječnja 1919., najavljeno da sva dobra kuće Habsburg pripadaju državi, došla direktno u interesnu sferu kuće Karađorđević, koja nije raspolagala niti jednim većim imanjem u Srbiji, pa je itekako bila zainteresirana da dođe u posjed jednog od najvećih veleposjeda u Srednjoj Europi. Zato je odmah tražila da jugoslavenskoj državi pripadne čitava Baranja.

Srpska vojska je 13. studenog 1918. ušla u Baranju i u Dardu, a već sutradan u Pečuh, jer je Mihail Karoli potpisao beogradsku konvenciju prema kojoj mađarska vojska mora napustiti Baranju. Srpska vojska zaposjela je cijelu baranjsku županiju sve do Pečuha, dobivši zato dozvolu Antantinih snaga, i nije ju puštala sve do 1921. godine, kada se je po odredbama mira u Trianonu od 4. lipnja 1920. morala povući.

Srpska vojska je, dakako, odmah preuzela i beljsko dobro, koje je stavljeno pod sekvestar, te se ništa nije moglo otuđiti, ali se nije moglo ni poslovati, pa je to vladanje vojske ostavilo dugotrajnog traga u radu dobra, koje su napustili mnogi Nijemci i Mađari, iako pored vojnog komesara Belje i dalje

vodi dotadanji upravitelj August Heker. Stanko Novaković, autor članka o Belju u razdoblju 1918. do 1941. u monografiji »Belje« iz 1986. piše da su »Vojne vlasti vodile neku vrstu kontrole, ali ona da je više bila usmjerena na političko držanje zatečenih službenika nego na poslove samog imanja«. ¹ Međutim, upravo to je bitno, tj. da su politički motivi razarali ovo dobro i onemogućavali njegovu sanaciju. Budući da se jugoslavenska vojska suočila tih prvih dana s dosta nedefiniranim stanjem odnosa Baranje, Bačke i Banata u odnosu na ostale slavenske dijelove Austro-Ugarske Monarhije, suradnja ravnatelja Augusta Hekera s Osijekom je dosta jaka, jer je to bilo prirodno i lagano pristupno tržište i poslovni centar i za Belje.

2.

Dobro pod Narodnom upravom Banata, Bačke i Baranje od siječnja do travnja 1919. Kada je Belje stavljeno pod sekvistar, podređeno je odsjeku za privredu Narodne uprave za Banat, Bačku i Baranju koji je vodio Mita Klicinov. On je svojom naredbom br. 75/IV od 21. siječnja 1919. postavio za sekvestra subotičkog odvjetnika dr. Vladislava Manojlovića, a za njegovog zamjenika novosadskog odvjetnika dr. Kostu Hadžija. Imenovani su i nadzornici pojedinih odjela i sve su to bili Srbi (ing. Boško Mihalđić za šumarskog i gospodarskog nazornika, Milivoj Karakešević za financijskog savjetnika, Đorđe Vidbaker za računarskog stručnjaka, a agronom Petar Božidar za pomoćnika gospodarskom nadzorniku). Izdana su i Uputstva s time da je osigurana pomoć vojne komande u Dardi u slučaju pobune zaposlenih na Belju. Međutim, centralistički raspoloženim vlastima u Beogradu nije se sviđao takav razvoj situacije, te kada je člankom 208 Saintgermainskog ugovora od 19. rujna 1919. bilo dogovoreno da sva krunska dobra i svi fideikomisi pripadaju državi u kojoj se zateknu poslije »oslobođenja«, vlada u Beogradu polaže pravo na Belje i postupno preuzima Belje u svoju punu nadležnost.

Već u veljači 1919. na dobru je boravio inspektor ministarstva trgovine Milivoje Savić, autor mnogih knjiga, koji je čitavu privredu jugoslavenske države gledao s centralističkih i velikosrpskih pozicija. On je načinio prvi izvještaj na devet stranica, upozorivši na velike opasnosti koje se kriju zbog vrele situacije u susjednoj Mađarskoj, gdje se pripremala boljševička revolucija na čelu s Belom Khunom. Savić računa da će cijelo Belje pripasti jugoslavenskoj državi, dakle 108.395 jutara, te ističe da u 32 naselja živi 60.000 stanovnika, od čega su 50 posto Srbi i Šokci, 38 posto Nijemci i 22 posto Mađari, i da bi se na imanje moglo naseliti još 50.000 stanovnika da bi se stabilizirala nacionalna struktura. ²

Dr. Vladimir Manojlović je također podnio izvještaj 12. travnja 1919. o stanju na dobru, prikazavši da je od 27.723 jutra oranica zasijano samo 3413

¹ Stanko Novaković, »Državno dobro 'Belje' od 1918. do 1941. godine«, u: *Belje*, Osijek 1986., 243. Pri pisanju ovog rada Novaković je koristio rukopis Srete Novakovića »Istorijat Belja« iz 1952. koji je nama nepoznat.

² Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), fond Ministarstva trgovine i industrije (dalje: F 65), 1786/2910 – Savićev izvještaj.

jutara pšenicom, 649 jutara graškom, 284 šećernom repicom i 229 jutara s raži, te da se s velikim poteškoćama obavlja proljetna sjetva jarom pšenicom i šećernom repom. Manojlović izvještava da je od žetve 1917./18. ostalo neobrano 146 jutara kukuruza, 60 jutara sirka, koji je propao, i 1994 jutra šećerne repe. Ističe da na dobru ima 10.032 komada stoke, 810 konja, 2551 svinja, 4534 ovca, a opisuje i sve industrijske pogone, te je to na jedan način prva inventura poslije propasti Austro-Ugarske Monarhije. Svakako je zanimljiv Manojlovićev navod da je šećerana dioničarsko društvo i da najviše dionica ima nadvojvoda Fridrich, te da šećerana plaća za zgrade vlastelinstvu stanarinu od 1.420.530 kruna godišnje, a za zemlju 57.600 kruna. U odnosu na predratno stanje broj namještenika na dobru je znatno smanjen – bilo ih je samo 83, a slugu, tj. stalnih radnika na gospodarstvu bilo je 1134, pa je uspješno poslovanje dobra ovisilo, usprkos mehanizaciji, o sezonskim radnicima. Manojlović piše da je dobro vođeno iz Beča, gdje je i sada poslovni kapital od 7.313.160 kruna, dok stanje blagajne na Belju iskazuje 24. veljače 1919. sa 1.910.425 kruna, što baš i nije bilo malo jer je u tom vremenu kruna imala istu vrijednost kao i dinar. Manojlović je iskazao da prihod od ribolova iznosi 700–800.000 kruna godišnje. Iskazuje i dnevnu potrebu ugljena od 150 kvintala te sirovine koje su dobru potrebe za rad njegovih tvornica. Manojlović vidi budućnost dobra u njegovom edukativnom i pokusnom značenju. Smatra da treba od dobra Belje izdvojiti 10.000 jutara sa sjedištem u Kneževu i tu osnovati gospodarsku ekonomiju po uzoru na akademiju u Mezohegyesu, tvrdeći da toj ustanovi Mađarska treba zahvali za svoj napredak u poljoprivredi i stočarstvu. Manojlović je odbio predati dobro pod upravu Ministarstva trgovine i industrije, tj. vladi u Beogradu, ali je nakon usmene prijetnje načelnika Vrhovne komande Živojina Mišića dobro ipak 9. travnja preuzeo Mihajlo Obradović, novopostavljeni inspektor Ministarstva trgovine. Manojlović se požalio na način kako mu je oduzeta skrb nad dobrom, koje je spasio od potpune devastacije. On piše da je šest tjedana »revnosno radio« na inventuri dobra, te je zatražio od Ministarstva trgovine i industrije Vojislava S. Veljkovića odštetu za izgubljeno vrijeme i za svoj rad.³

3.

Belje pod upravom Ministarstva trgovine i industrije tijekom 1919. i 1920. ili doba velike pljačke. Kada je Belje došlo pod Ministarstvo trgovine i industrije, 14. ožujka 1919. za staratelja je postavljen Vaso Muačević, član osječke Trgovačko-obrtničke komore i potpredsjednik osječkog Gospodarskog društva, koji je bio član Hrvatsko-srpske koalicije, te istaknuti član Narodnog predstavništva. Međutim, Vaso Muačević nije živio u Kneževu, nego u Osijeku, radeći tamo svoje poslove, pa ga nikako ne možemo optuživati za sve nepravilnosti koje su se dogodile na Belju upravo u tom vremenu. Kao istaknuti gospodarski stručnjak Muačević je tvorac prvih uredaba o uređenju Belja, te se

³ Isto – Manojlovićev izvještaj.

svom snagom zauzeo da se Belje ne razdjeli tijekom agrarne reforme, nego da ostane cjelina kao veliko državno dobro, ističući razloge za takvu odluku.⁴ Beljem upravlja komesar Mihajlo Obradović sve do kraja 1919., a on bez obrazloženja otpušta ravnatelja šećerane Gezu Schona kada se usprotivio da se jednostavnim nalogom proizvodi Belja distribuiraju po zemlji bez priloženog računa, pa je tako Beograd opskrbljivan mašću i mesom, Zagreb šećerom, a u Bosnu i Hercegovinu je 27. svibnja otpremljeno 113 vagona pšenice, dok je radništvo Belja živjelo na rubu gladi, ne dobivajući punu plaću za svoj rad.⁵ Obradović nije uspio riješiti neprilike u koje je zapalo Belje zbog njegovog rasipničkog ponašanja, pa u rujnu 1919. dolazi za komesara mnogo vještiji Mihajlo Jovan Radovanović, pukovnik u mirovini. On uspijeva pribaviti kod Weismayerove Hrvatske zemaljske banke d.d. u Osijeku kredit od pet milijuna kruna uz 6,5 posto kamata, te odmah sa 2.677.000 kruna podmiruje obaveze prema radnoj snazi, a s ostalim pokušava nabaviti ugljen od pečujskih rudnika koje eksploatira Ministarstvo saobraćaja u Beogradu. Naime, zbog nestašice ugljena nije bilo moguće pokrenuti rad šećerane, pa se u državu uvezio vrlo skupi šećer iz Čehoslovačke. Zbog nestašice ugljena ne rade ni pumpe za odvodnjavanje ritova koje su ostale cijele, pa se cijelo dobro počelo opet pretvarati u močvaru, te je u jesen 1919. započelo iseljavanje ljudi i stoke iz pustara Dunaj, Keškenjerd, Bokrošad, Ralipelfeld i Fridješfeld. Ministarstvo saobraćaja je tek 9. veljače 1920. odobrilo Belju 500 tona ugljena, što je bilo nedovoljno s obzirom na potrebe ovog gospodarskog diva.⁶ Radovanović je ostao komesar sve do 13. travnja 1920. godine, kada je novo vrijeme tražilo nove ljude.

Tada je dobro već oslobođeno sekvestra i trebalo je doći pod upravu Ministarstva financija i Generalne direkcije državnih dobara, ali ministar trgovine i industrije dr. Momčilo Ninčić zbog poteškoća u prehrani Beograda još neko vrijeme upravlja Beljem na stari način, i to je vrijeme odvoženja svega što Belje ima i što proizvede u Beograd, pa tu treba tražiti uzroke pasivnosti Belja i u tom vremenu. Radilo se na nalog političkih vlasti, pa se dobrom ne upravlja gospodarski.

U međuvremenu se dovršava ugovor o miru s Mađarskom na kojem je angažiran Ante Trumbić, koji uspijeva u vrlo teškim pregovorima s Apponyjem izboriti veći dio Belja za novu jugoslavensku državu.⁷ Trianonskim mirom koji je potpisan 4. lipnja 1920. od 110.585 kat. jutara dobra trebalo je Mađarskoj pripasti 24.108 jutara, te je tako dobru ostalo 86.277 kat. jutara ili 650 četvornih kilometara pri čemu su jugoslavenskoj strani ostale gotovo sve tvor-

⁴ AJ, F 65, 655, 1786/2915. Muačevićev izvještaj.

⁵ AJ, F 65, 655, 1786/2912. – Tvornica šećera.

⁶ AJ, F 65, 655, 1786/2915. Radovanovićev izvještaj.

⁷ Mira Kolar-Dimitrijević, »Ante Trumbić i borba za dravsku granicu na pariškoj mirovnoj konferenciji«, Zbornik *Život i djelovanje Ante Trumbića*, Zagreb 1991., 91.–93. O problemima razgraničenja između Kraljevstva SHS i Mađarske vidi M. Kolar-Dimitrijević, »Lomljenje višestoljenih veza između Hrvatske i Mađarske nakon Prvoga svjetskog rata«, *Historijski zbornik*, 48, 1995., 123.–139. O tom je problemu pisao i Šandor Papa u seminarskom radu na magistarskom studiju.

nice, a ostalo je bez dijela oranica i pašnjaka. Dakako da je gubitak dijela oranica i pašnjaka zahtijevao prestrukturiranje Belja i tu se nova uprava pokazala izvanredno spora i slaba, pa se to odražava i na stočarskoj farmi, jer se stoka rasprodaje, i na radu šećerane, jer nedostaje šećerna repa.

Naime, na dobru Belje 1920. godine raspored vrsta zemljišta bio je drugačiji nego prije⁸:

1. oranica	19.150 katastarskih jutara
2. šuma	24.242 k.j.
3. pašnjaka i ritova	12.799 k.j.
4. močvara	23.904 k.j.
5. livada	4920 k.j.
6. vrtova, parkova	1244 k.j.
7. vinograda	18 k.j.
Ukupno	86.277 k.j.

4.

Belje pod upravom Ministarstva financija. Pod upravu Ministarstva financija dobro dolazi 22. travnja 1920., kada je za komesara postavljen grof i nekadašnji major Vrangellove vojske Vladimir Bobrinski. Tada je i August Heker maknut s položaja ravnatelja, čime su stvoreni uvjeti za brojnije zapošljavanje Rusa na tom dobru. Nakon što je upoznat s poslovanjem Belja Bobrinski 19. studenog 1920. postaje i ravnatelj sve do 31. ožujka 1921. Kao inspektor Ministarstva djeluje major u mirovini Svetozar Trivunac, rodom iz Aleksinca.

Grof Bobrinski također upravlja dobrom na vojnički način. Kada je proglašena Obznana krajem 1920., Bobrinski zabranjuje radnicima čitati čak i socijalističke novine. Tada se događa štrajk radnika u Kneževu, koji su tražili povišicu jer su 1921. isplaćivani u krunama, koje su pokazivale stalni pad u odnosu na dinar (odnos 1:1 izmijenio se već 1921. u odnos 3 : 1, a kasnije i 4 : 1), te se sa 120 do 150 kruna tjedno gotovo nije moglo živjeti ako je čovjek imao obitelj. Pobuna radnika završava njihovim izgonom iz Belja i gubitkom stana koji su imali uaturi, što je uvjetovalo kasnije vrlo oprezno uključivanje radnika u štrajkove i tarifne pokrete.⁹ U radničkom tisku objavljuju se članci pod naslovom »Zulum i vlastelinstvo Belje«, »Teror nad sirotinjom«, »Partizanstvo u ekonomiji« i slično, a iz tih članaka, koje su pisali socijaldemokrati kao dosta blagi izvjestitelji, saznajemo o radu i plaćama onih koji su radili na Belju. Stanje je bilo tako loše da je vođa reformističkog Općeg radničkog saveza Nedeljko Divac zatražio da se o stanju na Belju podnese izvještaj Narodnoj skupštini, što je i učinjeno 2. VII. 1921. i 18. VII. 1922. dakle u vre-

⁸ *Belje*, Osijek 1986., 246.

⁹ M. Kolar-Dimitrijević, »Položaj radništva na Belju u međuratnom razdoblju (1918–1941)«, u: *Belje*, 299.

menu kada je ravnatelj već bio Anton Kristan, koji je i došao na taj položaj da svojim iskustvom smiri uznemireno radništvo.¹⁰

Zbog dolaska mnogih izbjeglica i optanata iz Mađarske borba za posao na ovom dobru postaje vrlo zaoštrena i politički obojena. Činovnici se otpuštaju, a Društvo uzajamne pomoći koje je radilo od 15. kolovoza 1888. nije moglo ispunjavati svoje obaveze prema činovništvu, jer uprava dobra ne priznaje to društvo, a socijalno osiguranje Kraljevine SHS počelo je djelovati tek 1923 godine, pa i onda samo za industrijske, a ne i za poljoprivredne radnike.¹¹

Primjer teškog položaja svih radnika na Belju i oko Belja vidljiv je iz položaja ribara, koji su do 1918. živjeli dosta dobro. Uprava dobra nastoji podijeliti i posvađati samostalne ribare i one koji love za Belje i s njim dijele ulov. Komesar dobra Mihajlo Radovanović stao je na stranu malih ribara, jer su upravo oni donosili dobru veliki prihod od gotovo milijun kruna godišnje, ali nije podržao njihov zahtjev da im ostanu dvije trećine vrijednosti ulova u Dunavu, odnosno trećina onog koje se love u Kopačkom jezeru, tvrdeći da bi to bilo vrlo nepovoljno za dobro.¹²

Usprkos vrlo povoljnim cijenama poljoprivrednih proizvoda, a u vremenu kada jugoslavensko, ali i hrvatsko selo oživljavaju zbog dobre prodaje žita u Europi, imajući novca i za investicije na svojim dobrima, beljsko dobro, koje se bavi istom proizvodnjom samo u većem opsegu, postaje državni problem, ali vijesti o tome izbijaju samo povremeno i fragmentarno, pa možemo reći da se dobrom upravlja, uvjetno rečeno, »partizanski«. Djelomično se ta negativna bilanca mora pripisati i podjeli beljskog gospodarstva na dva dijela, odlasku mnogih njemačkih inženjera i mehaničara koji su tu bili zaposleni, dolasku nove i beljskom radu neprilagođene radne snage, razbijenosti prometa, zatvorenosti Dunava za plovidbu, koji se otvara tek nakon objavljivanja Zakona o Dunavu, i dr. Neprilike su sve veće i nezadovoljstvo zaposlenih na Belju postaje alarmantno svakom inspektoru Ministarstva financija.

5.

Belje od 1921. do 1923. godine. Poslije parlamentarnih izbora u studenom 1920. moralo se izmijeniti postojeće stanje u upravi Belja, jer je onako kako je vođeno bilo predmet česte kritike parlamentarnih opozicijskih zastupnika. Pripreme za izglasavanje Vidovdanskog ustava također su utjecale na odluku vlade u Beogradu da smijeni upravu. Osim toga su se neki krugovi nadali da će u Baranjskoj republici beljsko dobro ostati cjelina i da će doći do revizije granice. Stoga se nastoji pokazati da se Beljem demokratski upravlja.

¹⁰ Stenografske beleške Narodne skupštine 2. VII. 1921. i 18. VII. 1922.

¹¹ Zabilježen je slučaj da liječničke troškove bolesnog radnika jugoslavenskog dijela plaća mađarski dio Belja, iako za to nije postojala obaveza. (Peter Rajczi, »Pravno ustrojstvo i funkcioniranje dardanskog i beljskog vlastelinstva od nastanka do 1918.«, u: *Belje*, 180.)

¹² AJ, F 65, 1786/2913.

Vladimir Bobrinski, dakako, nije bio pogodna ličnost za preorijentaciju. On je stoga 1. travnja 1921. podnio ostavku, a na njegovo mjesto dolazi privremeno Mihajlo Sokić, da bi već 1. lipnja 1921. godine, a uoči izglasavanja Vidovdanskih ustava, za ravnatelja došao Anton Kristan, bivši socijaldemokrat, koji je imao iskustva s radnicima.¹³ Kristan upravlja dobrom do siječnja 1923. godine, dakle do vremena kada se država stabilizirala i kada je najavljena njena podjela na 33 oblasti. Dva dana poslije Kristanovog dolaska za ravnatelja donesena je Uredba o organizaciji i uređenju državnog dobra Belje, koja je 31. prosinca 1921. zamijenjena Zakonom posve istog sadržaja. Cijeli taj zakon, tiskan na ćirilici, bio je nepristupačan hrvatskim strankama i objavljen je tek 24. ožujka 1922. u 66 broju *Službenih novina*, gotovo istovremeno sa Zakonom o zaštiti radnika i Zakonom o socijalnom osiguranju, te je očito trebao politički djelovati. Kristan je imao vrlo neugodnu dužnost sprječiti zahtjeve optanata i agrarne sirotinje u Baranji, koji su tražili da im se agrarnom reformom dodijeli zemlja Belja. To je i uspio. Od državnog dobra Belje oduzeto je tijekom agrarne reforme samo 169 k.j. u Branjinom Vrhu uz odštetu od 228.892 dinara, i u općini Šumarina 15 jutara uz odštetu od 40.519 dinara, s time da su u oba slučaja zemlju dobili solunski dobrovoljci i Srbi.¹⁴ Anton Kristan je izradio i Pragmatiku za namještenike Belja, upozoravajući više na dužnosti nego na prava, pa su je i nerivolucionarno raspoloženi socijaldemokrati nazvali »Obznanom« za zaposlene na Belju. Ipak pozivom na Zakon o zaštiti radnika sagrađeno je dosta radničkih stanova, što je tajnik grofa Bobrinskog Milentije Predić 1926. naveo kao uzrok deficitarnog poslovanja Belja.¹⁵ Da bi se radništvo imalo pod kontrolom, uprava Belja je dopustila djelovanje Općeg radničkog saveza, koji je uvijek bio spreman za suradnju s upravom dobra.¹⁶ Anton Kristan izrađuje i izvještaje o stanju na Belju koji se podnose Narodnoj skupštini, a u kojima je sve prikazano mnogo bolje nego što je ustvari bilo.

Zakonom od 1921. godine Belje je postalo državno dobro, administrativno ujedinjeno s dobrom Friedricha Habsburškog, Topolovcem pokraj Siska. Potpalo je pod Ministarstvo financija i Direkciju državnih dobara. Dobilo je ogledni karakter, a budući da je obuhvaćalo gotovo sve grane domaće proizvodnje, moglo je i trebalo biti poticatelj unapređivanja poljoprivrede. Odmah je osnovana u Brestovcu 1922. i stanica za selekciju i oplemenjivanje bilja, pa se sjeme počelo prodavati po cijeloj zemlji, što su pozdravili svi zadrugari i seljaci. Osobito se mnogo zarađivalo prodajom sjemenja šećerne repe.

Međutim, kako je vrijeme odmicalo, problemi Belja bivali su ponovno sve izraženiji. Šećerana u Belom Manastiru ostala je bez sirovine, koja se pro-

¹³ Anton Kristan (Vič kraj Ljubljane, 31. I. 1881. – 17. VII. 1930.) završio je gimnaziju u Ljubljani i Višu trgovačku školu u Pragu. Više je godina bio vrlo aktivan u organiziranju radničkog zadrugarstva u Sloveniji, da bi se poput reformista Vitomira Koraća uključio u beogradsku vladu, te je od 28. veljače 1919. do 19. veljače 1920. bio u vrlo osjetljivom Ministarstvu šuma i ruda.

¹⁴ Zdenka Šimončić-Bobetko, »Agrarna reforma i kolonizacija na području Baranje u međuratnom razdoblju (1919–1941)«, u: *Belje*, 263. Materijali su u AJ, fond Ministarstva agrarne reforme, AR 96 – 35 – 92–93.

¹⁵ Milentije Predić, »Propast Belja«, *Privredni pregled*, 26. IX. i 3. X. 1926.

izvodila u dijelu koji je ostao Mađarskoj, pa je trebalo ugovarati sjetvu s drugim područjima. Predbacivanja zbog lošeg poslovanja Belja postaju i u Narodnoj skupštini sve češća, pa se tvrdilo da je i radikalni ministar saobraćaja Belizar S. Janković uvučen u te malverzacije, te je 2. srpnja 1921. osnovana komisija koja nikako da istraži što se na dobru zbiva.¹⁷ Tek u siječnju 1923., kada je ministar financija postao Milan Stojadinović, poslana je na Belje komisija koja je ustanovila mnoge promašaje, ali je Stojadinović branio Kristana tvrdeći da je pod njegovom upravom dobro »znatno napredovalo«, te da je od 160 vagona šećera proizvodnja u 1922. porasla na 365 vagona, a ponovno je stavljena u promet i tvornica salame. Međutim, pozorni pratitelji rada na Belju uočili su da su beljski proizvodi prodavani u bescjenje, a glavni kupci da su bili Ministarstvo vojske i Činovnička zadruga u Beogradu.¹⁸ U stručnim krugovima počelo se razmišljati kako i što učiniti s tim najvećim poljoprivrednim dobrom u jugoslavenskoj državi.

6.

Ugrožena opstojnost Belja kao samostalnog dobra 1923. do 1925. godine.

Godine 1923. počele su i režimske stranke postavljati pitanje zašto je državna uprava nesposobna upravljati tim veleposjedom, i zašto on ne donosi očekivani prihod unatoč visokim cijenama žita i industrijskog bilja. Neki su mislili da je na Belju prekomplikirana administrativna uprava, a proizvodnja da traži brze odluke. Drugi su pak smatrali da se činovnici biraju na političkoj osnovi pa da zbog toga trpi stručnost. Isticalo se da upravitelj svakog dijela mora zbog toga činiti kompromise s podređenim djelatnicima i činovnicima, što je bilo vrlo komplicirano, jer organizacijskom osnovom je u sedam dijelova Belja predviđeno sedam ravnatelja.¹⁹

Ing. M. Grković analizirao je poslovanje Belja sredinom 1923. te je zabilježio vrijednost dobra i proizvodnju.²⁰ 35.000 jutara oranica, čija je vrijednost iznosila 10.000 dinara po jutru, predstavljalo je vrijednost od 350.000.000 dinara, a 35.000 jutara šumskog zemljišta, ako se uzme vrijednost od 5000 dinara 175.000.000 dinara. Mrtvi i živi inventar vezan uz poljoprivredu vrijedio je 175.000.000 dinara. Belje je imalo 80 do 100 kilometara pomičnih poljskih željeznica, što je predstavljalo vrijednost od 50.000.000 dinara, a vrijednost lova i ribolova procjenjivala se na 25.000.000 dinara. Tvornica šećerne repe,

¹⁶ M. Kolar-Dimitrijević, »Položaj radnika«, n. dj., 300.

¹⁷ *Radničke novine*, Beograd, 3. II. 1922.

¹⁸ *Riječ*, Zagreb, 11, 15. I. 1923.

¹⁹ Godine 1923. Belje se dijeli u administrativno, poljoprivredno odijeljenje, tvornicu šećera i glavno pristanište, šumarsko odijeljenje, građevno i tehničko odijeljenje. Svako od tih odijeljenja izuzev administrativnog, luke i tvornice šećera imalo je više poljoprivrednih i šumskih okružja, raznih tvornica itd. te se radilo o velikom kombinatu s raznovrsnim funkcijama (V. Nestor Grčić, Božo Hajdin, Slavica Kosanović, Dragutin Marjanović, Josip Špoljarić, Organiziranost »Belja« od 1822. godine do danas. U: *Belje*, 448.

²⁰ *Riječ*, 128, 16. VI. 1923.

sagrađena 1911., dakle relativno nova, imala je kapacitet od 10.000 vagona repe, ali je nakon razgraničenja imala poteškoća i s nabavom ugljena i s nabavom repe, jer joj je konkurirala prva hrvatska tvornica šećera u Osijeku, iza koje se krio češki kapital i koja je imala ugovorenu proizvodnju repe s češkim i slovačkim seljacima u Slavoniji. Tijekom Prvog svjetskog rata podignut je u Kneževu i mlin koji je mogao samjeti dnevno dva vagona žita i vagon kukuruza, pokrivajući potrebe Belja, a i stočnih i svinjskih farmi u Baranji za žitnim i kukuruznim brašnom. Mljekara je davala 30.000 litara dnevno, a klaonica je imala kapacitet 500 komada stoke dnevno. Belje je imalo i dvije špiritane (tvornice žeste) i to jednu na Belju i jednu u Topolovcu, te je prodajom čistog alkohola bolnicama također ostvarivalo znatan prihod. Visoku vrijednost Belje je imalo i u tehniци. Strojarske radionice su zapošljavale oko 200 radnika, tri pumpe su bile montirane za isušivanje podvodnog zemljišta.

Cjelokupna vrijednost procjenjivala se na približno 800.000.000 dinara. Prema Grkoviću, godišnja dobit je trebala biti barem šest posto vrijednosti dobra, tj. 45.000.000 dinara, ali Belje nije zarađivalo niti polovinu te svote, što je izazivalo i čuđenje i uznemirenje i otvaralo mnoga pitanja.

Kao rješenje postavile su se tri mogućnosti: prodaja, zakup ili parcelacija.

Međutim, prodaja nije uspjela jer se pokazalo da nitko nema tako veliki kapital u zemlji, a inozemni kapital odbačen je jer bi inozemni vlasnik doveo i svoju radnu snagu, pa bi »nastupio proces daljeg otuđenja Baranje«.

Parcelacija je također odbačena, jer je poljoprivredna proizvodnja zasnovana na odvodnjavanju, a održavanje tih uređaja može financirati samo jedno jako i veliko dobro kakvo je Belje. Grković je mislio da bi se mogli parcelirati samo neki rubni dijelovi.

Predložio je zakup od jedne dobro uređene zemljoradničke zadruge koja bi imala dobro stručno vodstvo. Njemu se odmah suprotstavio urednik *Riječi* Ivo Sporčić, ističući da je zadrugarstvo previše birokratizirana ustanova bez potrebnog kapitala, te se zauzeo za popravljane državne uprave i stručnu kontrolu sastavljenu od kvalitetnih stručnjaka.

Ministarstvo financija postavilo je 15. veljače 1923. za ravnatelja Belja inž. agronomije Đorđa Sokolovića,²¹ stručnjaka koji je do tada vodio poljoprivredni dio na Belju, došavši iz Rume, gdje je radio na Pejačevićevom dobru. Sokolović je ravnatelj Belja do 9. listopada 1928., a nadzor je obavljen preko ravnatelja Generalne direkcije državnih dobara iz Beograda Sime Miloševića.²²

Pokušalo se poslovati stručno, ali se pokazalo da Belje ne može više postići monopol na tržištu kakav je imalo u okviru Austro-Ugarske Monarhije, kada je bilo dvorsko dobro, utoliko više što su se i Austrija i Čehoslovačka orijentirale na druga tržišta, zaštitivši se i uvoznim carinama, nego da se treba preorijentirati na industrijske kulture, a osobito na industriju šećera kojega je jugoslavenskom tržištu uvijek trebalo.

²¹ Đorđe Sokolović je rođen u Starom Bečeju 1881. godine, a završio je Visoku poljoprivrednu školu u Beču, radeći neko vrijeme na Pejačevićevom dobru u Rumi.

²² Toša Iskruljev, *O Vojvodini i njejoj kolonizaciji*, Novi Sad 1925., 36.

Usprkos protivljenju mnogih koji su dalekovidnije mislili, u prvom kvartalu 1924. Ministarstvo financija objavilo je natječaj za davanje Belja u najam na 30–50 godina.²³ Međutim usprkos ponudi šest interesenata, među kojima su bili i Zagrebački sindikat banaka, Savez nabavljačkih zadruga državnih činovnika, Anglo-Serbian Financial Syndikat Ltd uz sudjelovanje Jugoslaven-skog šumskog d.d., Rusko-nizozemski financijski industrijski koncern iz Pariza, Agraria d.d. kao njemačka žitarska radnja iz Sombora i Sveopća banka iz Bratislave, odnosno Aleksandar Laszlo, koja nudi za zakup 53.000.000 dinara, Belje ipak nije dano u zakup.²⁴ Očito se i beogradska vlada preplašila da će izgubiti to dobro, zaprepaštena velikim zanimanjem stranaca za njegovo pruczimanje. Vlada se pobjala i zainteresiranosti konzorcija zagrebačkih banaka na čelu s Miroslavom Kulmerom za Belje, jer bi davanje Belja u zakup zagrebačkim bankama značilo orijentaciju Belja prema privrednom centru Hrvatske Zagrebu, što je bilo suprotno svemu što je do tada vodstvo Belja radilo. U zgradi Ministarstva financija sastala se u svibnju 1924. komisija koja je pregledala ponude, te je zaključeno da su uvjeti za davanje dobra u zakup nedovoljno razrađeni i sve je vraćeno ministarstvima, koja su onda odustala od davanja Belja u zakup. Da bi se opravdalo odustajanje, počelo se pisati kako je vlada nacionalnog bloka imala pravo što nije Belje dala u zakup, jer da su se već 1924. prihodi popeli na 50.000.000 dinara, a čini se i da će žetva biti dobra u 1925, te da će se prihodi povećati na 80.000.000 dinara. »Ministarstvu financija stalo je da dokaže kako su sve ponude za zakup Belja bile ništavne prema prihodima, koje bi ono moglo dati, ako se samo drži u dobrom stanju i pametno eksploatiše«, piše nepoznati autor, te iskazuje da je Direkcija državnih dobara već uložila dva milijuna dinara u obnovu strojeva.²⁵

Ustvari Belje nije dobro poslovalo, barem ne u cjelini. Cijena šećera je, naime, počela opadati, a 1925. velika je oluja nanijela veliku štetu žetvi, šumama i zgradama Belja, te je procijenjena šteta bila 11.000.000 dinara.

Ono što se dogodilo u tom razdoblju bilo je porazno za položaj radnika, a na konferenciji sredinom 1925. dokazalo se da se na Belju, najvećem državnom dobru, uopće ne primjenjuje Zakon o zaštiti radnika, a snižavanje zarada da nema nikakvog opravdanja.²⁶ Radnici i namještenici potpuno su izloženi sudu i procjeni radikalskih ravnatelja Belja. Uz to, Sokolović je doveo svoje činovnike iz Rume, gdje je prije radio, a sindikati su ograničeni na Opći radnički savez, te je iskorištena skupoća novca izražena u takozvanoj »kreditnoj« krizi, pa su zarade snižene za sedam posto. Radnici ne mogu procijeniti odakle dolazi zlo, pa misle da je to zbog birokratizirane uprave, ne videći iza toga glavnog poslodavca, Ministarstvo financija, koje preko Belja ublažava krizu u koje je zapalo činovništvo. Milentije Predić, koji je već 1924. žestoko kritizirao loše gospodarenje na Belju i bio nakon toga premješten u Beograd u Generalnu direkciju državnih dobara žestoko se i 1926. okomio na upravu

²³ *Riječ*, 43, 20. II. 1924.

²⁴ *Riječ*, 81, 4. IV. 1924.

²⁵ *Monopolski glasnik*, 10.V.1924. – Za izdavanje u zakup Belja; *Riječ*, 53, 4. III. 1925. – Belje.

²⁶ M. Kolar-Dimitrijević, »Položaj radnika«, n. dj., 301.–302.

Belja, kritizirajući Sokolovića koji je od Pribičevićevog demokrata postao radi karijere 1925. godine gorljivi radikal, i koji dobiva plaću od 25.000 dinara, iako Belje iskazuje gubitke. Predić je pet godina proveo na Belju i njegova kritika je u mnogočemu dosta točna. On upozorava da se bilanca falsificira i da se radi s velikim zakašnjenjem, te da se tvrdi kako se dobit investira u imanje, a da se to nigdje ne vidi. Kritizira gradnju mnogih zgrada za stanovanje, od čega nema privredne koristi. Navodi da se posluje bez plana, a da je prije 1918. svake godine u Beču rađen plan. Tvrdi da na imanju ima mnogo nadzornika, ali malo nadzora, te da među stručnjacima ima i sada mnogo stranaca koji se brinu samo za svoj osobni prestiž i ne vole posao.²⁷

Predićevi napadi doveli su do rasprave u Skupštinskom financijskom odboru. Utvrđeno je da Ministarstvo financija nije davalo nikakva uputstva za upravu i vođenje državnih dobara, te da su ih ravnatelj vodili kako su htjeli i znali, a bilance da nisu točne. Stoga je moguće da je Belje 1924. iskazalo dobit od 36.000.000 dinara, a sljedeće godine gubitak od 8.000.000 dinara. Dr. Slavko Šećerov, rođen u Banatu, a školovan na Ekonomskom fakultetu u Londonu, ukazao je da samo beljska Stanica za selekciju i oplomenjivanje bilja može proizvesti 200 vagona ozime pšenice, 150 vagona prosa, 200 vagona kukuruznog sjemenja, 50 vagona kukuruza činkvantina i 150 vagona šećerne repe. Kritizira da se stoka prodaje po jeftinoj cijeni, jer da je tuberkulozna. Gubitke da proizvode i šećerane, pa je beljska 1925. imala gubitak od 19.000.000 dinara, iako je u kartelu, a uzrok je što nisu na vrijeme preradili šećernu repu. U raspravu se upleo i dr. Mirko Neudorfer iz Zlatara, zastupnik Radićeve Hrvatske seljačke stranke, rekavši da su se seljački zadrugari ponudili da će Belje eksploatirati zajednički nudeći zakupninu od 44.000.000 dinara, a država uopće nije odgovorila na tu ponudu.²⁸

7.

1926. do 1929. Poslije 1925. započinju u Kraljevini SHS naglo padati cijene žitarskih i nešto sporije stočarskih proizvoda.²⁹ Austrija i Njemačka, pa i Čehoslovačka, okreću se drugim, manje kompliciranim i sigurnijim dobavljačima, a jeftino američko žito te rusko drvo potiskuju brašno i drvo s područja jugoslavenske države, čija industrijalizacija pokazuje i svoju negativnu stranu ako nema sigurnog tržišta. Silazna linija u Belju teško se zaustavlja, ali najnižu liniju doseže 1926., kada je velika poplava pokazala osjetljivost tog područja između Dunava i Drave, ako se ne uredi tereni u gornjem dijelu Drave. Vode Dunava probile su glavni nasip, pa se cijela Baranja našla pod vodom, a četvrtina je uništena na dvije trećine imanja. Udalilo se dvije tisuće jeleni i stotinu divljih svinja, pa je šteta, iako je dosta stoke spašeno (9067 komada), procijenjena na 21.952.370 dinara.³⁰ Ni nakon poplave nije bilo dobro,

²⁷ M. Predić, n.dj. *Privredni pregled*, 26. IX. i 3. X. 1926.

²⁸ Državna privredna poduzeća na akciji. *Privredni pregled*, 26. IX. 1926.

²⁹ Marijan Matićka, »Odras privredne krize (1929–1935) na položaj seljaštva u Hrvatskoj«, *Radovi* 8, Zagreb 1976., 358.

³⁰ *Privredni pregled*, 10. X. 1926.

jer stoka počinje obolijevati, pa je 700 krava stočarske farme prodano ispod cijene beogradskom slastičaru Difranku, koji je onda te krave kao meso prodao u inozemstvo, zaradivši pola milijuna dinara čiste dobiti.³¹ No, pred radništvom, a i činovništvom se taj stvarni problemi i promašaji, ali reduciranja plaća za sedam posto, što je onda potvrđeno i Pragmatikom od 28. veljače 1928., pokazuje da je dobro u krizi.³² Radnici se ne mogu buniti, jer se svako negodovanje bilo plaćama bilo radnim ili stambenim prilikama ocjenjuje od uprave kao komunistički istup i znači udaljšavanje od posla i iz Belja.

Stanje na Belju je odraz slabe pomoći od strane Ministarstva financija. Nalazeći se u stalnim problemima oko proračuna koji ne može podmiriti invalidske mirovine i druge obaveze koje je država imala prema inozemstvu, Ministarstvo financija ne investira dovoljno u Belje da bi se racionalizirala i modernizirala proizvodnja. Do promjene odnosa dolazi kada ministar financija Milan Stojadinović uspije stabilizirati proračun, pa njegov nasljednik u travnju 1926. radikal Bogdan St. Marković³³, vodi mnogo više računa o Belju nego njegovi prethodnici. Od ravnatelja Belja dr. Koste Bugarskog, odvjetnika iz Sombora, traži se sada točna i detaljna evidencija o izdacima i primicima, onemogućavaju se krađe i pogrešni iskazi izdane robe, a daje se više novca za investicije, pa je 10. X. 1928. stočni fond opet iznosio na Belju 10.550 grla krupne i sitne stoke, iako nema konjske ergele.³⁴ Vodstvo je dosta stručno.³⁵

Belje ne silazi sa stranica tiska, pa se o njemu mnogo i često raspravlja. Naime, šume Belja davale su godišnji etat od 3.500.000 dinara iz ritskih šuma, 2.500.000 dinara u tvrdom drvetu i milijun dinara u miješanom drvetu, što je ukupno bilo sedam milijuna dinara godišnjeg prihoda, pa se postavljalo pitanje kako da taj veliki posjed ne posluje dobro.³⁶

U stvari, dobro 1926. postaje doista pozitivno i u bilanci, a ne samo u realnosti, što znači da se na dobru doista dobro zarađuje. Dobra kontrola, uz pojačan intenzitet obrađivanja, ali uz pritisak na radništvo, dovodi već u 1926. bilancu u pozitivno stanje od 6.648.798,68 dinara, odnosno 1927. godine do dobiti od 30.490.477,40 dinara.³⁷ Najveći dio dobiti otpada na šećer, jer su se jugoslavenske šećerane ne samo kartelizirale, nego i podigle cijenu šećeru. Međutim, prikrija se da je dobit ostvarena i na račun prodaje zemlje u To-

³¹ *Narodno jedinstvo*, 19. VIII. 1926.

³² M.Kolar-Dimitrijević, »Položaj radnika«, n. dj., 32.

³³ Dr. Bogdan Marković (Beograd, 28. I. 1880.) studirao je ekonomske znanosti u Münchenu i Halleu. Bio je dugo godina tajnik Saveza zemljoradnika, a sudjelovao je i na mirovnoj konferenciji u Parizu. Na mjesto ministra financija došao je s položaja ravnatelja Državne hipotekarne banke, te je raspolagao velikim iskustvom, ali je kao radikal bio pristaša krajnjeg centralizma i isključivog jačanja gospodarske moći Srbije.

³⁴ Ing. Vladimir Drecun, »Belje.«, *Sremska samouprava*, 3. VIII. i 7. IX. 1929.

³⁵ Upravitelj Tehničkog odjelenja je inž. Julije Kraus, upravitelj strojarske radionice je ing. Ljubosav Petrović, upravitelj mljekare Joca Kovačević, a direktor šećerane ing. Jaša Rutka. (Podaci o radu, n. dj., 24.)

³⁶ *Podaci o radu na državnom dobru Belje*, Osijek 1928., 25.

³⁷ Novaković, n.dj., 246.

polovcu pokraj Siska agrarnim interesentima, a koje je kao dobro nadvojvode Friedricha Habsburškog također Saintgermainskim mirom pripalo jugoslavenskoj državi. Od tog dobra koje je imalo 14.098 jutara oduzeto je 560 jutara koje su otkupili seljaci.³⁸ Financije tog dobra su vođene zajednički s Beljem, s tom razlikom da se na Topolovcu nije osnovala poljoprivredna škola kako je bilo predlagano, nego se dobitak prenosio u blagajnu Belja, odnosno ministarstva financija, koje Topolovcu ništa nije vraćalo, te je ono propadalo, da bi 1940. bilo vraćeno Banovini Hrvatskoj.³⁹ U Topolovcu je također postojalo šumarsko odjeljenje, pa se na njemu, ali i na pet šumskih okružja na Belju: Batina, Beli Manastir, Bilje, Tikveš i Zmajevac sjeklo dosta drva, a da ne govorimo o lovu, koji je bio dobar izvor zarade i razvijenog lovnog turizma za režimske ljude.

Ribarska centrala u Apatinu također donosi znatan prihod, a kroz pristanište u Kazuku mogao se koristiti riječni put prema Novom Sadu i Beogradu.

Broj zaposlenih nije bio preveliki uoči proglašenja šestosiječanjske diktature. Od 129 namještenika, na Belju je samo 82 bilo stalnih, a ostali su bili ugovorni i privremeni. Očuvan je nacionalni sastav radnika na Belju iz 1928. godine:⁴⁰

NACIONALNI SASTAV RADNIKA				
Narodnost	Poljoprivrednih	Industrijskih	Šumarskih	Ukupno
SHS*	484	86	39	609
Nijemaca	188	90	16	294
Mađara	262	17	8	287
Ostalih	30	25	–	55
Ukupno	964	218	63	1245

* Nisu posebno iskazani Hrvati i Srbi.

Zapravo i ovaj elaborat iz 1928. i prikaz dotadašnjeg poslovanja Belja potaknuti su radom arbitražnog mađarsko-jugoslavenskog suda koji je trebao riješiti pitanje vlasništva Belja. Bivši vlasnik Belja nadvojvoda Fridrich tužio je jugoslavensku državu za prisvajanje Belja i Topolovca, tvrdeći da su oba dobra njegovo imanje i da se stoga na to dobro ne može primijeniti Saintgermainski ugovor te da na osnovi čl. 250 Triancnskog ugovora imanja treba vratiti i štetu od neuživanja plodova nadoknaditi. Nezadovoljan pravcem kojim je rad suda krenuo, dr. Dragutin Arandžević podnio je ostavku na članstvo u tom sudu, smatrajući da on nije nadležan da rješava to pitanje, jer je Belje postalo državna svojina na osnovi čl. 191 Versailleskog ugovora, pa je mađarski sud

³⁸ Z. Šimončić-Bobetko, *Agrarna reforma u sjevernoj Hrvatskoj 1918–1941*, Zagreb 1987.

³⁹ *Narodne novine*, 98, 30. IV. 1940.

⁴⁰ *Podaci*, n. dj., 5.

zatražio novog člana arbitražnog suda, te je Kraljevina Jugoslavija imenovala dr. Louisa Bakotića, dok je Fridricha II. zastupao 1932. dr. Aurel Egry. Proces nije završen do Drugog svjetskog rata.⁴¹

Bojeći se oduzimanja Belja, država je u financijskom zakonu za 1928./29. (čl. 72) najavila odvajanje 8000 jutara od Belja za kolonizaciju. Ta odluka ponukala je Udruženje jugoslovenskih agronoma da 5. rujna 1928. uputi predstavku ministru trgovine i industrije dr. Mehmedu Spahi da Belje treba sačuvati kao cjelinu zbog znanstvenih zadataka koje ima kao središte selekcije bilja i stoke i mjesto praktične primjene znanstvenih principa pod našim ekonomskim, socijalnim i klimatskim prilikama, te traže da dobro prijeđe pod Ministarstvo poljoprivrede i vode gdje bi utjecaj agronoma bio veći.⁴²

8.

Belje za vrijeme velike svjetske krize (1929.–1934.) Cijene poljoprivrednih proizvoda i dalje padaju, ali kriza sve do 1931. nije na jugoslavenskom području pokazala sve svoje zle osobine, no nagonila je ljude da sve više rade i da se zadovoljavaju skromnijim novčanim učinkom, odnosno realnom zaradom. Kralju Aleksandru se sada činilo pogodnim da otvoreno prikaže lovište kao svoj posjed, pa je to i učinjeno Pravilnikom o uređenju lovišta od 1. rujna 1930., koji je donijelo Ministarstvo financija dajući lovište na raspolaganje kralju.⁴³ Na dobru se ukida Pragmatika te se nadomještava sklapanjem individualnih ugovora, pri čemu su izbor radnika i visina zarade ovisili o političkoj pripadnosti, nacionalnosti i drugom. Zbog radništva na Belju 1929. intervenirao čak i dr. Živko Topalović iz Centralnog sekretarijata Radničkih komora u Beogradu, iako inače u svemu surađuje s vladom. On piše: »Mi verujemo da će se shvatiti veliki moralni značaj toga da državna ekonomija ne treba i ne bi smela da dozvoli da prednjači u pogoršavanju položaja naših i inače bedno slabih poljoprivrednih radnika... a koja treba da bude na ugled svim privatnicima.«⁴⁴ Dakako, ta intervencija ništa nije izmijenila, jer je velika svjetska kriza koja je izbila u jesen 1931. i na našem području doista zahvatila i Belje, opravdavajući pogoršanje položaja zaposlene radne snage, ali ipak nije rezultirala takvim otpuštanjima kakva su zahvatila ostale tvornice i dobra u zemlji. Naime, akcija države da preko PRIZAD-a subvencionira izvoz žita nije donijela očekivanih rezultata malim privatnicima, ali je prodaja žitnih viškova na Belju ipak ušla u prvi plan, jer su sredstva ionako odlazila u blagajnu Ministarstva financija. Usprkos tome, Ministarstvo i dalje štedi na Be-

⁴¹ Milan Grubić, »Naš spor oko imanja 'Belje'«. *Narodno blagostanje*, 1929., br. 6, 83.–84. U arhivu Belja je danas elaborat o tom sporu iz 1932. godine na mađarskom jeziku. U svakom slučaju trebalo bi istražiti cijeli taj proces i njegov završetak radi točnog utvrđivanja prava vlasništva nad Beljem.

⁴² AJ, F. 65, 3/1-br.116/5. IX. 1928.

⁴³ Arthur Benko Grado, *Radničke nadnice u industriji*. Anketa Radničke komore. Zagreb 1936. Davanje lovišta na puno raspolaganje kralju potvrđeno je Pravilnikom o uređenju lovišta koje je 1. rujna 1930. objavilo Ministarstvo financija.

⁴⁴ M. Kolar-Dimitrijević, »Položaj radnika«, n. dj., 303.

lju, a ing. Kosta Bugarski je sve do 10. studenog 1933., kada mu je istekao ugovor, glavni ravnatelj Belja.

9.

Belje od 1934. do 1941. Koji su razlozi doveli do odluke Ministarstva financija da Bugarskom ne produži ugovor, vjerojatno nikada nećemo saznati ako ne posegnemo za poviješću Iloka i Bačke, gdje je ta obitelj imala posjed. Možda je traženje izlaza preko izvoza u Treći Reich bilo uvjetovano njegovim smjenjivanjem. Za vršitelja dužnost postavljen je tajnik poljoprivrednog odjeljenja, istovremeno i inspektor Ministarstva financija, član Jugoslavenske nacionalne stranke Milorad Đorđević, a njega uskoro zamjenjuje ing. agronomije Branko Čupić. Čupić se pokazao vrlo spretnim namještenikom Ministarstva financija, pa ga je 30. travnja 1937. ministar financija Glinjanin Dušan Letica bez natječaja imenovao glavnim ravnateljom Belja, što se poklopilo s donošenjem Uredbe br. 228 od 29. ožujka 1937. kojom je upotpunjen Zakon o uređenju Belja.⁴⁵ Tom je Uredbom ponešto izmijenjena dotadnja organizacija Belja koja je imala šest dijelova (poljoprivredni, šumarski, administrativni, trgovinski, industrijski i tehničko-građevinski) te središnje računovodstvo i mjesnu kontrolu.⁴⁶ Ta se uredba poklopila s Uredbom o minimalnim nadnicama, kolektivnim ugovorima i arbitraži koja je donesena kao nadopuna Zakona o zaštiti radnika, pa je to iskorišteno u sprečavanju radnika da se izbere za bolje plaće usprkos inflaciji koja je započela već 1935. godine. Tek 1937. uspjelo je radništvo objaviti rezoluciju sa zahtjevom potpune slobode sindikalnog organiziranja i nedovođenja jeftinih radnika iz Međimurja u vrijeme ljetne sezone, da bi uprava dobra odgovorila podržavanjem JUGORAS-a kao režimskog sindikata.⁴⁷ Uprava Belja i dalje kontrolira kao kod Bate u Borovu život i političko mišljenje svojih radnika, pa klauzula u Poslovnom redu Tvornice šećera od 23. svibnja 1938. traži punu pokornost i odanost upravi Belja. »Ako neko primeti neku nepravilnost, on je o tome dužan javiti svojim pretpostavljenima, ali nikako ne sme stvari iznositi na ulicu, jer se time ubija ugled poduzeća«. Drugačije ponašanje može dovesti do otpusta. Jednom, 1939., došlo je do štrajka u Mašinskoj radionici u Kneževu, ali je odmah intervenirala žandarmerija i štrajk je ugušen.⁴⁸

Naime, za razliku od sredine dvadesetih godina, kada je bio ministar financija, Milan Stojadinović sada ima drugačiji odnos prema Belju, na što su vjerojatno utjecali njegovi susreti s njemačkim diplomatima koji su vrlo radi dolazili na Belje u lov i na dogovore o gospodarskim pitanjima u okviru politike »Drang nach Osten«. Stojadinovićev interes za Belje iskazao se i u gradnji nove upravne zgrade u Kneževu, što je sa 1.758.750 dinara financiralo Ministarstvo financija, ali se ta zgrada po svom bizantinskom stilu posve razlikuje od drugih zgrada na Belju.

⁴⁵ *Službene novine*, 72, 31. III. 1937.

⁴⁶ Nestor Grčić, n. dj., 449.

⁴⁷ M. Kolar-Dimitrijević, »Položaj radnika«, n.dj., 304.–305. i Novaković, n. dj., 248.

⁴⁸ M. Kolar-Dimitrijević, »Položaj radnika«, 306.

Posebno zanimanje Stojadinovića za Belje zasnivalo se na potražnji svega što je Belje proizvodilo od strane Trećeg Reicha, pa je i Čupić usmjerio prodaju viškova prema tom području, što se očito mnogima pri vladi u Beogradu nije sviđalo, pa tu i počinje nezadovoljstvo Stojadinovićevom politikom.

Da bi se ubrzalo trgovačko poslovanje na Belju, novom Uredbom o organizaciji Državnog dobra Belje zamijenjen je stari Zakon iz 1922. godine, pa se s autoritativnog prešlo na kolegijalni sustav uprave, pa su direktor tvornice šećera, kao najprofitabilnije beljske grane, ali i šefovi ostalih sedam odjelenja (Šumarsko, Trgovinsko-poljoprivredno, Tehničko, Građevinsko, Industrijsko, Računsko i Administrativno) mogli provesti volju direktora pojedinih odjela i bez suglasnosti glavnog direktora. Navodno je Uredbom bila ograničena i moć ministra financija Dušana Letice, te je on mogao imenovati činovnike Belja samo na prijedlog kolegijalne uprave. Osim toga, glavni direktor je zajedno s još jednim ravnateljem odjelenja mogao zaključivati poslove do 250.000 dinara, a cijela direkcija i do iznosa od 500.000 dinara. Uredba se odmah odrazila na rad dobra. Belje je počelo financijski dobro poslovati, dajući svake godine 10–15.000.000 dinara čistog prihoda, od kojih se nekoliko milijuna svake godine moralo investirati u razne gradnje i nabave na dobru.⁴⁹ Međutim, samostalnost Belja je prividna i ništa se nije radilo a da Stojadinović i Letica ne bi znali. Sva 142 činovnika Belja prolaze sada dvostruki filter, i stručni i politički, baranjski i vojvođanski i ništa se ne mijenja, a otuđivanje Belja od Osijeka permanentan je proces koji pokazuje sve teže posljedice.

Najbolji primjer uklapanja Baranje u velikosrpski prostor vidi se na području elektrifikacije, gdje se pretpostavila elektrifikacija Belja električnim kablom preko Dunava iz Bezdana nasuprot normalnoj elektrifikaciji preko osječke električne centrale, što je produljilo dolazak električnog svjetla u neka mjesta nekoliko godina. Električne centrale u Belom Manastiru (1910.), Branjinom Vrh (1912.) i Kneževu (1913.) nisu više mogle isporučivati zadovoljavajuću pogonsku energiju, ali je uprava Belja 1934. odbila elektrifikaciju koju je nudio Osijek.⁵⁰ Tako se prišlo skupljem i kompliciranijem rješenju.

Ipak, ne poštujući multinacionalnost tog područja, a zbog visokog postotka radnika njemačke, hrvatske i mađarske narodnosti, stalno se kod Srba provlačio osjećaj nesigurnosti. To je došlo do izražaja i u proljeće 1941., kada se odustalo od rekonstrukcije već istrošene šećerane u Belom Manastiru i odlučilo da se ušteđenim sredstvima Belja i kreditom Državne hipotekarne banke gradi nova šećerana u Šapcu, daleko od granice.⁵¹

Godine 1940. od Belja je otpalo dobro Topolovac kod Siska, koje je došlo pod upravu Banovine Hrvatske. Međutim, to je dobro od 14.000 jutara u agrarnoj reformi znatno smanjeno, a osim toga je loše vođeno niz godina, jer je sav prihod odlazio u Ministarstvo financija, pri čemu taj prihod i nije bio

⁴⁹ *Sjeverni Lloyd*, 2, VI.–VII. 1938., str. 17.; Nestor Grčić, n. dj., 450.

⁵⁰ Milan Ivanović, »Početak primjene električne struje u industrijskim pogonima 'Belja'«, u: *Belje*, 144.–145.

⁵¹ Takav zaključak je donio upravni odbor Belja na sjednici 4. ožujka 1941. (Novaković, n. dj., 249.)

tako mali, jer je dobro imalo mljekaru koja je opskrbljivala Sisak i Zagreb, a godinama radi i rafinerija žeste (osn. 1910.)⁵²

10.

1941. i 1942. godina. Nakon što je 11. travnja 1941. mađarska vojska bez ikakvog otpora ušla u Baranju, počelo je obračunavanje vojske s nemađarskim stanovništvom. Belje je vođeno kao posebna gospodarska jedinica kojomu je na čelo došao sin bivšeg nadvojvode Friedricha Albrecht Habsburški, zapovjednik 8. puka 4. korpusa mađarske vojske iz Pečuha. Naime, mađarska država u vrijeme Hortyjeve vladavine nije konfiscirala onaj dio Belja koji je ostao pod Mađarskom, nego ga je ostavila u vlasništvu nadvojvode Friedricha, pa je nadvojvodu zatraži i povrat onog dijela koji je ostao pod Jugoslavijom. No, treba reći da ni mađarska država nije vratila jugoslavenski dio Belja u vlasništvo Albrechtu Habsburškom, nego je Albrechta postavila za privremeno komesara imanja, a onda je u jesen 1942. mađarski ministar pravde odlučio da državno dobro Belje bude preneseno na državni erar Mađarske, što je odvelo do spora s obitelji Habsburg koji nije riješen sve do kraja Drugog svjetskog rata. Za upravitelja je postavljen *Schneider* umjesto v. d. zamjenika Đorđa Jovanovića, jer je Čupić bio 1941. pozvan u vojsku, a mađarska vojska je 1944. počela otpremati sve što je mogla u Mađarski dio, naročito stoku.⁵³ Svakako je zanimljivo spomenuti da je u Beogradu cijelo vrijeme rata postojao komesar državnog dobra »Belje«, što znači da se ni Nedićeva vlada nije odrekla tog dobra.

11.

Zaključak. Belje je jedno od najvećih poljoprivrednih imanja Srednje Europe. Po Ricardovoj teoriji s početka 19. stoljeća, ono mora donositi prihod i u uvjetima agrarnih kriza kada su cijene poljoprivrednih proizvoda niske.

Podjelom dobra između Mađarske i jugoslavenske države sva industrijska poduzeća ostala su na jugoslavenskoj strani, a livade i oranice na mađarskoj, pa je vrlo teško išlo prilagođavanje dobra novim uvjetima, i to najviše zbog nestručnog, a ispolitiziranog vodstva.

Zbog izvanredne pljačke tijekom prvih četiri godina nakon završetka Prvog svjetskog rata to je dobro pokazivalo negativnu bilancu, iako je to bilo vrijeme prosperiteta za poljoprivredne proizvođače u cijeloj jugoslavenskoj državi, što znači da se na Belje gledalo kao na ratni plijen, a ne kao na gospodarstvo budućnosti i uzorno imanje.

Iako se isticala njegova nezavisnost kao pravnog subjekta, ono je stvarno bilo itekako ovisno o vladi u Beogradu i njenim odlukama. Ministarstvo trgova-

⁵² *Hrvatske novine*, 1929., 47. i *Narodno blagostanje*, 4. V. 1940., 285. Po strukturi posjeda Topolovac je imao tisuću jutara oranica i 3500 jutara šuma, a ostalo su bile močvare i pašnjaci.

⁵³ Novaković, n. dj., 250.

vine pljačkalu ga je izravnim izvozom beljskih proizvoda, a Ministarstvo financije tražilo je i da se sav prihod uplati u njegovu blagajnu, dobivajući odatle nedovoljna sredstva za unapređivanje rada na Belju. Ministarstvo financija, odnosno dvor, bili su gospodari Belja.

S druge strane, zbog traženja nadvojvode Friedricha Habsburškog, a onda i njegovog sina Albrechta, da mu se dobro vrati, jer da se ne radi o carskoj kući, nego o sporednoj grani Habsburgovaca, vlasništvo Belja je cijelo međuratno razdoblje imalo dosta nesiguran status s obzirom na arbitražu i međunarodni sud u Haagu. To je uvjetovalo da je vlada u Beogradu uvijek gledala na to dobro s izvjesnom nesigurnošću i privremenošću, iako je Ministarstvo financija činilo sve da to dobro što jače veže uz srpski korpus.

Radna snaga se tijekom međuratnog razdoblja dobrim dijelom izmijenila, jer je novo vodstvo namještalo sebi odane ljude. Oni koji su primali samo čistu zaradu bili su dosta nezadovoljni jer su zaradu primali u novcu, jer je uprava Belja – za razliku od vremena prije Prvog svjetskog rata, kada su radnici mogli jeftino kupiti proizvode i poljoprivredne viškove Belja – sve mogla plasirati u Novom Sadu, Beogradu i kasnije na njemačkom tržištu.

Agrarna reforma samo je neznatno okrnjila to dobro. U vrijeme najintenzivnije tražnje zemlje na čelo Belja bio je postavljen slovenski socijaldemokrat Anton Kristan koji je u službi režima znao smiriti radnike demagoškim metodama, nudeći im pusta obećanja i reforme u budućnosti. Od Belja pod vojnom upravom pa do 1941. pazilo se da se radnički pokret na Belju ne razvije do stanja da bi mogao ugroziti rad tog državnog poduzeća, i na njemu nije zabilježen nikakav snažniji i veći pokret, što upada u oči ako se usporedi vrijeme prije 1914., kada je bilo nekoliko štrajkova i tarifnih pokreta. Tek 1940. položaj tri tisuće poljoprivrednih radnika Belja izaziva pozornost, jer oni traže da se njihov položaj regulira, a osim toga da se ne uzimaju na rad radnici iz Međimurja i Prekomurja dok su oni nezaposleni. Budući da je zahtjev radnika išao preko povjereništva Radničke komore u Osijeku i Novom Sadu, Centralni sekretarijat radničkih komora nije se mogao oglušiti, te je u vremenu Banovine Hrvatske 3. srpnja 1940. održana u Osijeku konferencija poljoprivrednih radnika. Iako je problem definiran, ipak nisu doneseni nikakvi zaključci koji bi obavezivali bilo koju stranu. U položaju beljskih radnika ništa se nije promijenilo, pogotovo stoga što su se plaće određivale po političkom ključu.

Na primjeru Belja može se ustanoviti velika umiješanost politike u gospodarska pitanja. Belje je bilo veliko dobro pa su i potezi upravljanja njime dolazili od najviših vrhova vlasti. Beogradski Srbi su to dobro smatrali ratnim plijenom iz Prvog svjetskog rata i vodili su na njemu čistu državnu politiku.

S U M M A R Y

»BELJE DURING THE INTER-WAR PERIOD: THE ROLE OF POLITICS IN THE ECONOMIC ORGANIZATION OF BELJE FROM 1918 TO 1941«

Because it was the estate of a junior branch of the Habsburg family, Belje was treated as land confiscated by the state after 1918. At first it was occupied by the army, then it came under the administration of the National government of Baranja, Backa and Banat, and finally it fell under the control of the Ministry of Trade and the Ministry of Finances in Belgrade, which meant that it was officially the property of the crown. All this had a negative effect on the economy of the estate, which became a problematic enterprise instead of a model of successful agricultural production. Following the death of King Alexander, and with the establishment of commercial ties between the Kingdom of Yugoslavia and the Third Reich, Belje attained relative independence in its export policy. Nonetheless, as regards the hiring of labourers and connections with Croatia, Great Serbian policy continued to hold sway.